

Kolaboravimas: chronologinės ribos

Gerbiamieji, mano pranešimas, žinoma, taip pavadintas, tačiau tikslų chronologinių ribų ne tik man, bet ir niekam nepavyktų nustatyti. Reikėtų pasakyti, kad termino vartojimas istorijos moksle sukelia ir sukels diskusijas ar net nesusipratimus. Tai pasakytina apie tolimes praeities tyrinėjimus, kurie jau nesukelia karštų emocijų ar politinių aistrų; juo labiau problema opi naujesių laikų istorijoje, o Lietuvoje – nuo 1940 m. birželio. Tokie terminai kaip „kolaboravimas“, „okupacija“, „rezistencija“, „genocidas“ dažnai vartojami neadekvačiai. Jie kartais tampa tarsi savotišku vėzdu, kuriuo švaistosi oponentai politinėse kovose. Nekelia abejonių terminas „rezistencija“; kitas dalykas, kodėl nevartojamas lietuviškas atitikmuo „pasipriešinimas“. Na, o terminas „pasyvi rezistencija“ yra labai kontroversyvus. Čia galima viskas ir netgi tampa anekdotiška – nedirbo, pasyvią rezistenciją vedė. Kalbant apie aktyvią turima galvoj ne tik ginklu rezistencija, jokių būdu ne; aktyvi vis dėlto suprantama. „Pasyvi“ – ne labai aiškus terminas, kuris turbūt išvis negali būti moksle vartojamas. Ginkluota ir neginkluota arba kitaip – prievartinė, bet tik ne pasyvi, aktyvi. Pasyvumas – kažkas neapčiuopiamo. Dažnai neadekvačiai vartojamos „okupacijos“ ir „genocido“ sąvokos. Jos visiškai pakeičia „aneksijos“ ir „represijų“ bei „teroro“ sąvokas, bet čia jau ne pranešimo tema, galbūt diskusijoje pabandysiu apie tai pakalbėti. Dabar reikėtų kalbėti apie terminą „kolaboravimas“, kuris, kitaip negu terminai „okupacija“ ir „genocidas“, nepriklauso tarptautinės teisės

sferai, nėra apibrėžtas kokiomis nors tarpvalstybinėmis konvencijomis arba susitarimais. V. Tininio pranešime minėtų apibrėžimų man neteko matyti žodyne, vienas iš tų trijų apibrėžimų yra tiesiog kažkoks anekdotiškas. „Bendradarbiavimas su valdžia, kuri nesinaudoja daugumos gyventojų parama“. Sakysim, laimėjusi rinkimus naudojasi, po metų nebesinaudoja, bet tampa kolaborantais ar kaip? Išvis kažkoks fantastinis terminas. Praktiškai visada daugelis valdžių sunkiai gali įrodyti, kad dauguma gyventojų jas labai remia, nors tos valdžios būna demokratiškai išrinktos.

Pats terminas atsirado apibūdinti situacijai Prancūzijoje Antrojo pasaulinio karo metais, ir jis lakoniškai apibrėžtas vienoje iš naujesnių prancūzų enciklopedijų, t. y. kolaboravimas vokiečių okupacijos laikotarpiu, 1940–1944 m., bendradarbiavimo veikla su okupuojančia valstybe. Tačiau reikia pastebėti, kad Prancūzija buvo tikrai okupuota ir iš pradžių ne visa. Pralaimėjusi karą ji išlaikė valstybingumą, o Peteno vyriausybę pripažino ne tikrai Vokietija ir visi jos sąjungininkai, bet ir Jungtinės Amerikos Valstijos, ir TSRS – iki tol, kol tos šalys buvo priverstos kariauti su Vokietija. Beje, galima pasakyti, priverstos. Vieną užpuolė A. Hitleris, o kitai pirma paskelbė karą Japonija. Hitlerio susitikime su Petenu 1940 m. spalio mėn. buvo susitarta, jog ir toliau oficialiai vadinsis Prancūzų valstybe, bendradarbiaus kuriant naują Europą. Bendradarbiaus ekonominėje, karinėje, politinėje sferose. Ir prancūzų milicija, ir kitos tarnybos bendradarbiavo ir su gestapu.

Išvadavus Prancūziją 1944–1945 m., dar kokie keli šimtai kolaborantų 1946 m. buvo nubausti improvizuotuose teismuose, pavadinsime taip, beveik liaudies teismuose. Šiek tiek panašu į linčo teismus. Kiti buvo nubausti jau pagal visą juridinę procedūrą. Tačiau atpildas ištiko vien tiktai aktyviai propagavusius nacistines bei rasistines kolaboravimo idėjas žurnalistus, daugelį policijos, prancūzų milicijos (tai buvo speciali formuotė, kažkoks analogas būtų OMON'as) pareigūnų ir beveik nepalietė ekonominių kolaborantų: bankininkų, finansininkų, pramonininkų ir t. t. Nebuvo jie nė šaudomi, daugelis atsipirko trumpalaikiu kalinimu ir buvo išleisti žymiai anksčiau. Prancūzijoje procesai baigėsi jau 1946 m., terminas „kolaborantas“ pasiliko istorijos vadovėliuose; penktojo dešimtmečio antroje pusėje ir šeštajame dešimtmetyje dar buvo vartojamas politinėse batalijose. Jį labai mėgo prancūzų komunistai, jų negalima buvo apkaltinti kolaboravimu su nacistais, o daugelį jų politinių oponentų buvo galima apkaltinti, bent pritempti. Kita vertus, Prancūzijoje kolaboravimas baigėsi 1944 m., o jau galutinai – 1945 m. gegužės pradžioje ar balandžio pabaigoje. Išnyko ta struktūra, ta valstybė, su kuria buvo galima kolaboruoti.

Lietuvoje padėtis nepalyginamai sudėtingesnė. Čia profesorius L. Truska gana plačiai, įdomiai kalbėjo apie pirmąjį vadinamąjį sovietmetį, bet tai jau tolimas laikotarpis, tų kolaborantų beveik jau ir nebeliko po 1944 m. Bendradarbiavimas su valdžia – svetima, bet nevisiškai. Daugelis oficialių asmenų viršūnėje (kiek jie ten valdžios turėjo? Šiaip ar taip, ne taip jau mažą valdžią turėjo) – lietuviai. Situacija kitokia negu 1940 m. Praėjo baisus karas, reikia užgydyti kare padarytas žaizdas, atkurti švietimo, aukštojo mokslo sistemą, atstatyti sugriautus miestus ir t. t. Tai galima padaryti tiktai bendradarbiaujant su valdžia, kitos valdžios Lietuvoje nėra ir tapo aišku greitai – nebus. Tą pro-

blemą, Lenkijos pavyzdžiu ir inteligentijos dilemą, gerai parodė Česlovas Milošas savo esė „Pavergtas protas“ ir romane „Valdžios užkariavimas“. Pastarasis neišverstas į lietuvių kalbą. Lietuvoje buvo savo ypatumų, Lenkija, šiaip ar taip, pasiliko juridiškai nepriklausoma valstybe. Lietuva buvo aneksuota. Manau, kad geriau tinka tam laikotarpiui terminas „aneksija“, todėl kad terminas „okupacinis režimas“ irgi, pratęsiant jį iki 1990 m., savotiškai iškreipia istorinę perspektyvą ir lietuviams netgi varo kažkokį nepilnavertiškumo kompleksą. Mes buvome okupuoti visą laiką, dabar atvažiuos FARE programos ekspertai ir paaiškins mums, kaip reikia gyventi. Iš tikrųjų tai buvo svetima valdžia, tai buvo totalitarinė valdžia, bet tai buvo valstybės dalis, svetimos valstybės dalis, taip kaip, sakysime, Lietuva carinėje Rusijoje, Lenkija carinėje Rusijoje ir t. t. Ji turėjusi tam tikrą autonomiją. Aišku, galima klausti, kaip tai turėjo autonomiją totalitarinėje valstybėje? Tačiau kokia valstybinė santvarka, tokia ir autonomija. Juk kalbama ir apie XIV amžių, kad kažkokia kunigaikštystė turėjo autonomiją. XV amžiuje, XVI amžiuje Britanija išlaikė autonomiją, arba teises, Anglijos karalystės sudėtyje. Tai nereiškia, kad tuo metu ten buvo demokratija. Jos ir negalėjo būti.

Dabar kyla klausimas, ar kolaborantai buvo tie, kurie dirbo valdžios įstaigose, ekonomikos, kultūros, švietimo, finansų sferose, net jeigu jie dirbo atitinkamuose CK skyriuose. Turbūt atsakymo nėra. Sakysime, tada Universiteto rektorius, pokarinio universiteto, berods, buvo Zigmas Žemaitis. Ar jis buvo kolaborantas? Turbūt niekas negalėtų pasakyti, kad jis buvo, bet buvo ir aukštesnės pareigas turėjusių, ir arčiau valdžios stovėjusių. Z. Žemaitis turbūt toli nuo valdžios stovėjo. Gydytojai, kurie dirbo toliau, net eidami pareigas Sveikatos apsaugos ministerijoje, ir t. t. Juo labiau ši problema įgauna visai kitą atspalvį, kai baigiasi teroras, todėl,

kad baigiasi ginkluotas pasipriešinimas. Represijos išliko, bet aš turiu galvoje masinį terorą. Valstybės kitos nėra, ginkluoto pasipriešinimo nėra. Matyt, jau tada terminas „kolaborantas“ vargiai ar pritaikomas didžiajai daliai ne tiktai eilinių žmonių, dirbusių valdiškose įstaigose: mokytojų, gydytojų, ekonomistų ir t. t., bet ir daugeliui valdžios žmonių, išskyrus represines struktūras. Negi galima šimtą metų kolaboruoti? O kokia alternatyva? Jeigu sutriuškintas ginkluotas pasipriešinimo judėjimas ir jam atgimti galimybių realių nėra... Iki kada iš viso buvo tie kolaborantai, iki kada galima kalbėti apie „kolaborantų“ sąvoką? Turbūt gal iki 1956–1957 m. Suprantama, tie, kuriems tinka šis terminas, dėl to netapo išlaisvinti nuo šios kolaboravimo dėmės, nuo kolaboranto vardo. Bet jų veiklą jau vargu ar galima vadinti kolaboravimu.

Dabar kalbėkime apie dabartinį laikotarpį. Turbūt neatsitiktinai per šį dešimtmetį ir desovietizacijos įstatymas nebuvo priimtas ne tiktai dėl pasipriešinimo (be abejo, jeigu būtų parengtas toks viską apimantis įstatymas, pasipriešinimas būtų didžiulis), bet ir todėl, kad neįmanoma jo priimti. Pirma, galima išskirti atskiras kategorijas, bet tai, ko gero, ne svarbiausios ir ne tos, kurios pasinaudojo vaisiais tos komunistinės sistemos griovimo, to kriminalinio kapitalizmo kūrimo. Toliau, jeigu toks įstatymas priimamas, tai jis turi liesti visus. Tada kyla klausimas dėl tokios kategorijos – vadinamojo teisėjų korpuso, kuriam jokios desovietizacijos nebuvo ir, atrodo, niekas nesiūlė. Tai labai svarbus korpusas, dabar vadinasi trečioji valdžia, kuri, atrodo, nebeklauso nei pirmosios, nei antrosios, yra aukščiau visko. Taip pat priklauso ir nuo to, ką veikė tasai žmogus, tiksliau – kokią politinę stovyklą pasirinko po 1990 m. arba po 1989-ųjų. Turiu galvoje ne tuos, kurie nuėjo su platformininkais ar M. Burokevičiumi, bet tuos, kurie buvo savarankiškoje LDDP ir pan. arba pagaliau vi-

siškai nedalyvavo politinėje veikloje. Neįmanoma surasti kokio nors kriterijaus todėl, kad kiti su tokiom pat biografijom, arba dar, atrodo, blogesni, dirbę teisėsaugos sistemoje, aukščiausius postus užėmę tuo metu, kai buvo represijų pagyvėjimas (Alfonso Svarinsko, Balio Gajausko ir kai kurių kitų bylos), jie ir dabar užima aukštus postus ir ne tiktai Lietuvoje, bet ir Strasbūre gina žmogaus teises ir pan. Tada persasi išvada, kad „kolaboravimo“ terminas, kuris iš esmės, kaip jau minėjau, yra ne tarptautinės teisės terminas, Lietuvoje jau nebus perkeltas į įstatymų rinkinius. Pasiliks tam tikra etiketė, kuri galės būti naudojama politinėse kovose turbūt dar kelerius metus. Tada viena pusė pagrįstai sakys, kad pas jus daug kolaborantų, o kita sakys, pas jus irgi yra. Ir dar daugiau. Neįmanoma surasti atitikmens, bendravardiklio. Matyt, kaip čia buvo kalbėta, baudmės kriterijus, pasmerkimo kriterijus gali būti tiktai moralinis arba už konkrečius nusikaltimus, padarytus iki 1990 m. Bet, kita vertus, dar daugiau daugelis padarė, jeigu kalbama jau apie vogimą po 1990-ųjų, tų pačių žymių kolaborantų, turiu galvoje ne kurių nors kitų.

Kalbant apie terminiją, manau, kad kitaip negu „rezistencijos“, „okupacijos“, „aneksijos“, „genocido“ terminai, dėl kurių irgi neišvengiamai bus ginčų, šis terminas mažiausiai yra mokslinis, mažiausiai juridinis. Jis gali būti vartojamas, panašiai kaip ir daugelis terminų, ir istorijos moksle, ir publicistikoje, bet jis visą laiką gali būti kvestionuojamas, juo labiau tai parodė prof. L. Truskos pateikta informacija ir dėl jos kilusi diskusija. O jei vis dėlto reikėtų imti kažkokią ribą, tai turbūt būtų ne J. Stalino mirtis (pati savaime ji buvo reikšminga, bet vis dėlto tiktai postūmis procesams), o galbūt 1956 m. Po to jau vargu ar tuos partinius veikėjus, netgi Centro komiteto, galima kaltinti kolaboravimu. Daug jų galima kaltinti, galbūt kai kurie jų verti ir teismo, bet šis terminas iš-

kreipia iš esmės perspektyvą, kaip ir, sakysime, dažnai okupacija. Kiek okupacija gali tęstis? Okupacija yra laikina būklė. Gali būti aneksuotoje šalyje baisus teroras, bet tada, sakysime, ar Lietuva, ar istorikai supyktų, kad Lietuvoje nuo 1795 iki 1915 m. buvo carinės Rusijos okupacija. Nors Lietuva carinėje Rusijoje, kitaip negu TSRS, neturėjo

ir tos fiktyvios autonomijos. Matyt, „okupacija“ yra trumpą laiką apibūdinantis terminas – 1940 m. birželis, liepa, rugpjūčio pradžia, toliau tapo aneksuota. Kaip profesorius sakė: kai kurie lietuvių poetai džiaugėsi, kad mes tapome vieną šeštąją pasaulio užimančios valstybės dalimi. Kokia buvo ta valstybė, tai mes jau visi žinome.

DISKUSIJOS IR KLAUSIMAI

Klausimas: Norėčiau paklausti, vis dėlto kas nulėmė, kad Prancūzijoje, kaip tamsta sakote, staiga sąvoka toliau netaikoma?

Atsakymas: Todėl, kad Prancūzija buvo išvaduota tada, kai pats kolaboravimas, aktyvusis, teroristinis ir t. t., buvo faktas. Sovietinė sistema žlugo praėjus po aiškaus stalininio teroro laikotarpio 40 metų, ir žlugo pati. Nieks turbūt nepasakys, kad disidentai ją sugriovė, nors jų veikla, jų didvyriškumas ir pan. prisidėjo. Kita vertus, Prancūzijoje politinėje kovoje „kolaboravimo“ sąvoka nevartojama dėl daugelio priežasčių. Lietuvoje dar vartojama, bet dažnai tai yra, manau, paliatyvas. Nomenklatūra labiau smerktina ne dėl to, ką ji darė iki 1990 m., po stalininio laikotarpio, o dėl to, ką ji darė po 1990 m., bet tada jau ji nekolaboravo su niekuo, nes nebebuvo su kuo iš esmės kolaboruoti, išskyrus atskirus atvejus. O čia tada tarsi pridengia taką jie. Juk jeigu kalbama apie nomenklatūros veikėjų neteisėtą finansinę veiklą, tai jiems atsivėrė tokios galimybės po 1990 m. – tarybiniais metais buvo vargingas egzistavimas, dar bijota Liaudies kontrolės, CK ar KGB.

Klausimas: „Prancūzija nepriklausoma, kolaboravimas baigėsi“, – aš čia cituoju. Lietuva atsikūrė 1990 m., viskas, toliau ką bedarysi – kolaboravimo nebus. Jis išnyko, kadangi okupantas išnyko.

Atsakymas: Taip, be abejo, čia tai jau viskas, jau nebėra, taškas. Bet, kitaip negu Prancūzija, Lietuva buvo penkis dešimtmečius įjungta į kitos valstybės sudėtį. Dauguma žmonių absoliučiai neturėjo kito pasirinkimo. Turiu galvoje ne tai, kad kai kurie dirbo kagėbistais – visoje švietimo, kultūros, ekonomikos sferoje nebuvo jokio pasirinkimo. Neįsivaizduojam, kur jie turėjo dėtis. Tada šią sąvoką taikyti netinka. Prancūzijoje buvo laikina situacija. TSRS, atrodo, jeigu ne visiems laikams, kaip rašė poetas, bet vis dėlto jokioj aprėpiamoj perspektyvoj nesimatė skirtumo. Negalėjo visi tokia prasme būti kolaborantais ir juokinga būtų teigti, kad jeigu kas buvo sveikatos apsaugos ar finansų ministru septintajame dešimtmetyje, aštuntajame, tai jis buvo kolaborantas. O tada sakys, kuo jūs buvote, jei ne septintajame, aštuntajame, tai devintajame dešimtmetyje? Tada visi. Matyt, reikia taikyti kitus kriterijus šiai įvairių asmenų veiklai toje epochoje.

Klausimas: Man atrodo, kad iš tiesų tas terminas, pats žodis, nuostabiai gerai pasako. Geriau nereikia. Kaip marksizmo klasiškai pasakytų, jo turinys turbūt šiek tiek keičiasi. Aš taip įsivaizduoju ir manau, kad tikrai jį ne tik galima, bet ir reikia mums taikyti. Aš savo kailiu patyriau tą kolaboravimą.

Atsakymas: Tai tada ne šis terminas. Jei jūs patyrėte, galbūt jus persekiojo dėl politinių pažiūrų, neleido kažkokią temą nagrinėti ir t. t. Bet ar tai yra kolaboravimas bū-

tinai dėl to, kad kolaborantai taikė politines represijas? Politinės represijos būna ir valstybėse, kurios nuo nieko nepriklauso, yra visiškai savarankiškos.

R. Batūra: Man rodos, čia pranešėjas dabar jau tikrai painioja esminius dalykus. Kur yra nepriklausoma valstybė, jos vaidmuo... ir kur yra okupacinis laikotarpis. Lietuvoje antroji sovietinė okupacija prasidėjo nuo 1944 m. pabaigos, o baigėsi 1990 m. Tai štai viso šio laikotarpio kas būtų kolaborantais? Kaip jūs sakote, iki 1956, 1957 m. viskas aišku, bet tas pasilieka ir toliau. Iš esmės CK, miestų ir rajonų partiniai sekretoriai, represiniai KGB, visas tinklas – štai visi šie organai buvo ne koks nors kitas darbuotojas, nuo kurio valstybės ir visuomenės likimai nepriklauso. Čia šiek tiek keičiasi – galbūt, bet visiškai aišku, kad nereikia tapatinti žmogaus, kuris dirbo. Yra organai, kurie sudarė šį sovietizmo, tos svetimos valstybės pagrindinį tinklą. Ne kiekvienas žmogus ėjo į ministrus, į CK narius, ne kiekvienas ėjo į partinius organus, čia nereikia sulyginti, bet kalbant apie atsakingus asmenis, kurie tas komandas vykdė, tai dėl jų viskas aišku. Tie, kurie buvo pagrindiniai vykdytojai, jie ir yra kolaborantai. Mes nepainiokime. O jūs jau aiškinate – kitos valstybės sudėty. Tai žinot, Prancūzija taip pat buvo kitos valstybės sudėty...

Atsakymas: Palaukit. Prancūzija pirmiausia nebuvo Vokietijos sudėtyje ir net nesi-ruošė...

R. Batūra: Kitokia situacija... Nepainiokime čia sveiko proto su kažkokiais prasi-manymais.

Atsakymas: Gerai, gerbiamas Batūra, jūs irgi nepainiokite sveiko proto su prasima-nymais. Kodėl „aneksijos“ terminas visą lai-ką pakeičiamas „okupacija“? Kodėl? Kas čia norima pavaizduoti?

R. Batūra: Žinote, kad aiškinat beveik visiškai tą patį, ir iki 1990 m. jūs jau norit detalizuoti. O kas yra savarankiška respub-

lika?.. Jūs iš tikrųjų labai keistai mąstote, ly-ginate nepriklausomą šalį su okupuota, ban-dote ištrinti visus šiuos skirtumus...

Atsakymas: Jums tik taip atrodo. Ga-liu pasakyti, kad čia yra kažkokia aberaci-ja, nesuprantu kokia. Nuolatinis aiškini-mas, kad mes buvome okupuoti, okupuoti, okupuoti... Ar okupacija tęsiasi kiek tai metų? Nėra tokios okupuotos šalies, ku-rioje keliasdešimt metų sudarytų pagrindinius, beveik visus valdančiuosius kadrus vietiniai žmonės ir t. t. Prijungimas prie kitos valstybės nebelieka okupacija. Tada išeina, kad yra tautų, kurios buvo tūkstan-tį metų okupuotos. Pavyzdžiui, slovakai okupuoti vengrų. IX amžiaus pabaigoje už-ėmė tą teritoriją...

R. Batūra: Gal savarankiški jie buvo?

Atsakymas: Tai yra valstybės dalis. Aiš-ku, jie nesavarankiški. Tai kodėl, jeigu jau taip kalbate, jūs pats, ponas Batūra, dirbote okupacinio režimo metu?

R. Batūra: Nepainiokite esminių dalykų...

Klausimas: Tai kaip dabar? Lietuva ka-ro metais buvo okupuota?..

Atsakymas: Karo metais buvo okupuota, kadangi ne aneksuota.

Klausimas (toliau): Okupuota?

Atsakymas: Okupuota.

Klausimas (toliau): Laikinoji vyriausybė sudarė visą tinklą pareigūnų. Čia L. Truska sakė, kad viršūnė buvo. O kaip visi kiti? Savivaldybės, viršaičiai?.. Policija, visas aparatas būtent iš nepriklausomos Lietuvos ir tarnauja?

Atsakymas: Gerai, paaiškinsiu. „Anek-sija“ ir „okupacija“ yra juridiniai terminai, ir aneksija gali būti dar blogesnė už okupa-ciją. Savaime aišku, kad Lietuva buvo ne-savarankiška. Juk visi žinote, ne tik Lietu-va, bet ir visos kitos vadinamosios respub-likos turėjo autonomiją. Tokią, kokia buvo toje valstybėje. Apie nepriklausomybę čia negali būti jokios kalbos. Bet, taip sakant, sakyti, kad buvo okupacinis režimas – irgi

netinka. Tai yra laikotarpis. Aneksija, pats jos faktas, pats juridinis apibrėžimas, pati sąvoka nieko neteisina. Bet dar yra ir kitas momentas. Nuolatinis aiškinimas, kad mes buvom. Gerai, tada kalbėjote apie mokytojus, gydytojus, eilinius. Čia, žinoma, aš atsiprašau – pasakiau, kad jūs dirbote okupantams, aš irgi dirbau, kiti irgi dirbo ir t. t. Bet tada paimkite ne CK sekretorius, o universitetų, institutų mokymo rektorius, institutų direktorius ir t. t. Aukštas pareigas

užėmusius. Kai kurie buvo CK nariai. Kai kurie, ne visi. Ar jie kolaborantai?

Klausimas. Kai 1940–1944 m. Lietuva buvo vokiečių okupuota, ar jūs vartojate tą terminą, kad ji buvo išvaduota 1944 m.?

Atsakymas. Ne, tikrai ne. Be abejo, jai nuo to netapo blogiau todėl, kad, Hitleriui laimėjus karą, kaip žinoma, Lietuvai, ko gero, lietuvių tautai istorinėje perspektyvoje būtų dar blogiau buvę. Bet apie išvadavimą čia nereikia kalbėti.

(Bus daugiau)